

## РЕЦЕНЗИЯ

на дисертация на тема: „НАГЛАСИ КЪМ ПАРИТЕ И ФИНАНСОВО  
ПОВЕДЕНИЕ“

на редовен докторант Надежда Гьонкова, катедра „Социална,  
организационна, клинична и педагогическа психология“

Рецензент: проф. д.пс.н. Снежана Илиева

Надежда Гьонкова представя дисертационен труд, отнасящ се до факторите и детерминантите на финансовото поведение на личността и поради това, още в началото държа да подчертая, че такива изследвания у нас, ако въобще съществуват, са епизодични, откъслечни и далеч не предполагат научна систематизация и научно проверени емпирични резултати. Именно поради това, самото намерение да се работи и провежда изследване в тази посока, заслужава да бъде подчертано и уважено. Същевременно, не само от психологическа, но предимно от икономическа гледна точка нарастват изследванията, които търсят отчитат личностните фактори, които влияят на финансовото поведение. Тази тенденция се развива в последните години и привлича все повече изследователския интерес, като основание за това са икономическите кризи и последствията от тях. Тя се проявява в развитието на специфична област, а именно поведенческата икономика, която интегрира постиженията на психологията и ги прилага към икономическите процеси, в това число процесите на вземане на решения.

Дисертацията е с обем от 223 страници, като включва допълнително 18 страници приложения, илюстриращи теоретичните типологии, използвания инструментариум и таблици с основните статистически резултати. Тя е структурирана по класически начин, изисквана за такъв род публикации, и съдържа увод, пет основни глави, изводи, заключение и литература. Теоретичният обзор е обхванат в три основни глави, с приблизителен обем от 100 страници, като е постигнато балансиране с емпиричната част. Посочените литературни източници се отнасят както да относително утвърдени теории и подходи, така и включват много нови статии от периодичния научен печат, което показва желанието и усилията на докторантката да систематизира възможните научни постижения в тази област до момента. Използвани са 172 литературни източника, които позволяват да се опишат установените закономерности в изследваните области и да се създаде подходяща концептуална база за емпирично изследване.

Първата глава въвежда в проблематиката за нагласите като предиктор на поведението на личността, като е направен последователен анализ на тяхната същност, компоненти и функции, роля за поведението и теории и модели, които описват начина, по който те детерминират поведението. Държа да подчертая, че направеният анализ е подробен и обхвaten, без обаче да се навлиза в излишни детайли. Демонстрирано е познаване и разбиране на класическите и съвременните модели за нагласите на личността.

Втората глава въвежда в проблематиката за парите, като в началото са разгледани историческите корени и икономическите аспекти на парите. Направен е преглед на същността, възникването и еволюцията на парите от историческа гледна точка, както и е проследена тяхната роля в съвременния живот. Формирането на нагласи към парите се интерпретира като резултат от икономическа социализация на личността, като по този начин впоследствие може да се установят индивидуалните различия и особености в отношението към парите. Докторантката задълбочено е проучила и представила наличните личностни типологии към парите, като превес се отдава на тези, базирани на потребностите на личността и в частност, на типологията на Голдбърг и Луис, която поставя в основата на отношението към парите потребностите, свързани със свобода, любов, власт и сигурност. Тези потребности са добра отправна рамка за разбиране на личностните различия в отношението към парите, но лично аз смятам, че тази типология има повече научно-популярен и атрактивен характер, отколкото е основана на прецизни научни доказателства. Не са посочени емпирични потвърждения относно различните типове и комбинацията между тях, но като цяло описателността, достъпността за широк кръг специалисти и атрактивността на тази теория я правят приложима при категоризиране на различните типове личности.

Разгледани са и други налични и утвърдени типологии, както и са отразени такива, които отчитат личностната патология. Тази част е добре структурирана, използван е подходящ стил на писане и е показано разбиране и лично отношение към изследваната проблематика от страна на докторантката. Разгледани са и паричните стилове на личността /с. 67/, като тук бих препоръчала да се помисли как този термин ще се въведе и прецизира на български език и дали само парични стилове е подходящ термин. По тази логика например трябва да говорим за конфликтни стилове

вместо за стилове за разрешаване на конфликти и т.н., което може да доведе до неяснота по какъв критерий се обособяват отделните стилове.

В третата глава се анализират двете основни форми на финансово поведение – спестяването и вземането пари назаем, които се оценяват по ред критерии и се описва профилът на спестяващата личност, както и компулсивното пазаруване и харчене в съвременността и вземането на кредити. В тази глава са приведени и обобщени множество резултати от емпирични изследвания, като по този начин се прави подходяща връзка и насочване към същинското емпирично изследване на докторантката.

В глава четвърта е аргументирана теоретичната постановка на изследването, която е в синхрон с направените до момента обобщения, изведен е и е графично представен модел на изследване, който разглежда очакваните взаимозависимости между изследваните променливи. В него обаче си струва да се уточни както се има предвид под „потенциални връзки, влияния, диференциращи различия и прогнози“ между изследваните променливи. Също така, тук, както и по-нататък в дисертацията, се използват множество словосъчетания от типа диференциращи различия, диференциращ потенциал, прогностичен потенциал, прогнозиране, потенциал за прогнозиране и детерминиране и много техни вариации, част от които съдържат повторемост и се подразбират, но които далеч не винаги са уместно и аргументирано приложени и създават усещане на механично привнасяне при интерпретацията на резултатите. Бих могла да илюстрирам подобна обща тенденция в дисертацията с: „По-общите парични нагласи и по-специфичните към спестяване и вземане на заем/ кредит и задлъжняване, заедно с демографските характеристики на респондентите, могат да покажат потенциал за прогнозиране и детерминиране на тяхното поведение на спестяване или вземане на заем през последните три години. Проучването сред изследваните лица на тези връзки, взаимовръзки и прогностичен потенциал, засягащи паричните нагласи и финансовото поведение, биха предоставили насоки за по-доброто им диагностициране и разбиране“ /с. 141/.

Формулирани са целите, задачите и хипотезите на изследването, като може да се препоръча прецизиране на част от хипотезите. Изведените задачи, които са редуцирани от 10 на 8 от вътрешната защита до окончателния вариант на дисертацията, са детайлно разписани и се подразбират от логиката на изследването. Изведени са пет хипотези, като хипотези трета, четвърта и пета, са с по няколко подхипотези, което от една

страна, подчертава детайлността и пунктуалността при тяхната проверка, но от друга страна, не позволява да се видят основните насоки и съществени допускания. На практика детайлизирането на тези хипотези в подхипотези не внася нищо, което да ги прецизира и конкретизира, а следва вече посоченото в основната хипотеза. Препоръчвам прецизното използване на прогностична взаимовръзка, прогнозиране и т.н., нещо, което е често използвано от докторантката в цялата емпирична част. Напълно обяснимо е, че резултатите, особено от регресионния анализ, целят да определят доколко дадени личностни особености и нагласи предсказват поведението на личността, но едно прецизиране и оптимално използване на изказа относно прогностичност, особено във формулировките на задачите и хипотезите, би било уместно. В това отношение заслужава да се обърне внимание на хипотеза 4, в която съответно подхипотези 1 и 3 твърдят, че:

„Хипотеза 4.1. Предполага се, че четирите дименсии на специфичните нагласи към спестяване прогнозира и обясняват отделните дименсии на общите парични нагласи. Хипотеза 4.3. Допуска се, че петте дименсии на общите парични нагласи прогнозира и обясняват отделните дименсии на специфичните нагласи към спестяване.“ Същото се отнася и до „Хипотеза 4.2. Предполага се, че специфичната нагласа(и) към вземане на заем/ кредит прогнозира и обяснява отделните дименсии на общите парични нагласи. Хипотеза 4.4. Допуска се, че петте дименсии на общите парични нагласи прогнозира и обясняват специфичната нагласа(и) към вземане на заем/ кредит“.

Въпросът е кои нагласи какво предсказват – общите – специфичните или специфичните – общите. При извеждането на причинно-следствена връзка и търсенето на прогностичност, както претендира докторантката, все пак трябва ясно да се дефинира коя е независимата, коя е зависимата променлива. Тук двата типа нагласи на личността – общи и специфични, са ту в едната, ту в другата роля. Това създава неяснота относно линията на изследване, а като се прибави към това, че заглавието на дисертацията е „Нагласи към парите и финансово поведение“, то остава въпросът къде е именно финансовото поведение и доколко общите и специфичните нагласи служат като обяснение и са негов предиктор. Ако може да се допусне, че финансовото поведение се установява със спестяването или вземането на заем пред последните три години /хипотеза 5/, то вероятно по-уместно е да се използва само влияние, а не прогнозиране, доколкото става дума за минало поведение на личността.

Извадката е подходяща като обем за дисертационно изследване и обхваща 382 лица, разпределени по ред демографски критерии, които се използват впоследствие, за да се установят статистически значими различия. Използвани са три въпросника, измерващи съответно нагласите към парите, към спестяването и към вземането на заеми и кредити, като са спазени всички психометрични изисквания и критерии. Описанието на методите и процедурите по тяхната надеждност и валидност са прецизно описани, в това число факторната структура на въпросниците и интерпретацията на отделните фактори. Същото се отнася и до описанието на използваните статистически методи, като е приложена цялата съвкупност от методи, които могат да установят и потвърдят изследваните закономерности.

Резултатите от изследването са описани в пета глава. Тя съдържа интерпретация на резултатите от еднофакторен дисперсионен анализ, от корелационния и регресионния анализ и следва логиката, определена в хипотезите на изследването. По отношение на прогностичния потенциал и прогнозирането в т. 4 и т. 5 на тази глава може да се дали да не се подчертае само влиянието на определените фактори – демографски фактори или нагласите на личността. Все пак степента, в която дадени демографски фактори или личностни променливи влияят и обясняват вариацията, се установява и интерпретира и може да се оцени кои от тях в каква степен са предиктори на дадено поведение на личността. Като се отчете, че за част от приложените регресионни модели, стойностите са ниски, то това изисква още повече внимателно да се използват термините при интерпретиране на резултатите.

Държа да подчертая богатството на получените статистически резултати, но и това, че докторантката ги е структурирала и описала по компактен и разбираем начин, без това да отнема от интерпретацията им. Направените обобщения и изводи са в съответствие с теоретичната постановка на изследването и дават възможност да се разкрие ролята на нагласите на личността към такива важни параметри на финансовото поведение като спестяването и вземането на заеми.

Бих подчертала известен уклон към статистическото описание и интерпретиране на резултатите, вместо към тяхната интерпретация от гледна точка на психологията. Все пак статистическите методи са средството, чрез което да се установят и интерпретират дадени закономерности, в случая, свързани с нагласите към парите и финансовото

поведение на личността. В подкрепа на това бих посочила едно от множеството подобни описания, без да коментирам неговото съдържание: „При втората група трудова заетост стойността на експонента на регресионния коефициент  $E_{xp}(B)=0,280$  е по-малка от единица и  $\beta=-1,275$ . Тези стойности показват, че при равни други условия, повишаването на стойността на цифровото измерение на групите трудова заетост с 1 води до намаляване на шанса даден респондент да е избрал да вземе заем/ кредит от ФИ през последните 3 години. С 0,280 намалява шансът респондентите от втората група трудова заетост, спрямо тези от първата да са взели заем/ кредит от ФИ през последните 3 години“ /с.200/. Смятам, че работата би спечелила повече, ако се даде по-добро съдържателно обяснение на основа на получените резултати. Това в известна степен се прави в заключението, което позволява да се очертаят установените закономерности.

В заключението може да се подчертаят повече възможните приложения на резултатите от дисертационното изследване, ползите и насоките, в които то може да бъде отчетено от финансовите институции, за да не остане самоцелно, макар и изключително интересно - все пак фокусът не е само към личността, а какво финансовите институции могат да използват, за да прогнозира поведението, особено по отношение на вземане / връщане на кредити и задлъжнялост. В тази връзка е и един от въпросите ми към докторантката, а именно:

Как би очертала приложението на подобен род закономерности в практиката и в каква степен според нея финансовите институции биха се заинтересували от получените резултати?

Вторият ми въпрос се отнася до област, която не е цел на настоящето изследване, но е свързана с изследваната проблематика и в която съществуват множество изследвания, отнасящи се до ролята на парите. Става въпрос за типовете трудова етика, която интегрира ценностите и нагласите на личността и включва като неотменен компонент отношението към парите и тяхното използване и под една или друга форма търси отговор на въпроса, разглеждан и тук, а именно – за какво служат парите и как хората ги използват, в това отношение спестяване - харчене? Въпросът ми е:

В каква степен според докторантката трудовата етика може да се приеме като предиктор на отношението към парите и следователно да служи като обяснение на финансовото поведение на личността?

Приносителите на дисертационния труд са коректно формулирани и отразяват реално постигнатото от докторантката. Резултатите са

публикувани в пет статии и съответстват на критериите в количествено и съдържателно отношение.

Направените бележки и поставените въпроси, макар и релевантни към дисертационното изследване, не отнемат от неговата значимост, а целят да подобрят в перспектива бъдещи изследвания и интерпретации от страна на докторантката. Високо оценявам усилията на Надежда Гьонкова по отношение на систематизиране и задълбоченост при теоретичния обзор и при прилагане на психометричните изисквания към използваните въпросници, както и стремежа ѝ да се проверят от статистическа гледна точка влиянието и взаимодействието между изследваните променливи, като се приложат различни регресионни модели.

В заключение, дисертационният труд представлява завършено самостоятелно изследване, което отговоря на всички критерии за такъв род разработки. Налице е обхванен и задълбочен теоретичен обзор, подходящо подбрани методи на изследване и статистически анализ, научно издържани интерпретации на резултатите от изследването и констатации. Изследването засяга значим научно-изследователски проблем, като резултатите от него имат не само теоретична стойност, но и потенциален приложен ефект. Това ми дава основание да предложа на уважаемото научно жури да присъди научната и образователна степен „доктор“ на Надежда Гьонкова.

16.12.2019 г.

Проф. Снежана Илиева